

Галина Зелінська

ПОСТАТЬ МАРКА БОЄСЛАВА У ЛІТЕРАТУРІ
УКРАЇНЬСЬКОГО РЕЗИСТАНСУ

Статтю присвячено Марку Боєславу — одному з найяскравіших представників літератури українського резистансу. Проаналізовано світоглядні позиції Марка Боєслава, особливості його філософської концепції національної душі. До розгляду тематичного спектра поезії та публіцистики письменника залучено широкий історико-літературний контекст і невідомі архівні матеріали.

Ключові слова: Марко Боєслав, література українського резистансу, ідея чину, національна душа.

Стаття посвящена Марку Боєславу — одному из ярких представителей литературы украинского резистанса. Проанализировано мировоззренческие позиции Марка Боєслава, особенности его философской концепции национальной души. К рассмотрению тематического спектра поэзии и публицистики писателя привлечены широкий историко-литературный контекст и неизвестные архивные материалы.

Ключевые слова: Марко Боєслав, литература украинского резистанса, идея подвига, национальная душа.

The article is dedicated to Marko Boeslav — one of the brightest representatives of Ukrainian resistance. During the consideration of the problematical and subjective spectrum of poetry and publicistic works of the author, the researcher used hyge historical and literary materials and unknown archives facts. Besides in the research G. Zelinska tried to analyze the worldview of Marko Boeslav and peculiarities of his concept of «nftionfl soul».

Key words: Marko Boeslav, literature of ukrainian resistance, idea of «act», concept of «national soul».

Марко Боєслав — непересічна особистість в українському літературному та публіцистичному просторі ХХ ст. Член Української головної визвольної ради, крайовий провідник пропаганди ОУН, кавалер Срібного Хреста Заслуги, редактор підпільного журналу «Чорний ліс», він залишив по собі цікаву літературно-публіцистичну спадщину, що стала своєрідним літописом хресної ходи воїнів УПА.

Особливо плідними у творчому доробку Марка Боєслава виявилися вісім років у підпіллі. Упродовж 1940—1952 рр. Михайло Дяченко (справжнє прізвище поета) видав 11 поетичних збірок: «В хоробру путь», «Вітчизна кличе», «Месники», «Непокірні слова», «Три пісні», «На столі на сіні», «Протест», «Народу», «З днів боротьби», «Хай слава звенить», «Слово і сталь». Він — автор сорока статей, поем і оповідань. Член ОУН від 1930 р., М. Дяченко використовував у підпіллі псевдо М. Б., Гомін, Славобор, Б-С2, Б-333 та літературний псевдонім Марко Боєслав, який уперше з'явився 1 травня 1945 р. на сторінках газети «Шлях перемоги».

Однак сьогодні ім'я поета мало відоме в Україні. Перші відгуки про творчість Марка Боєслава трапляються у публікаціях 50-х рр. ХХ ст., коли почалося дослідження упівської спадщини в українській діаспорі Західної Європи, США та Канади. Зокрема, у журналі «Шлях перемоги» (1953. — № 6) було опубліковано статтю П. Слобожанського «Героїчна поезія Марка Боєслава», в якій автор жалкує з приводу того, що збірка «Непокірні слова» (1951) «...мала дуже малий відгук в українській еміграційній критиці». Разом з тим він переконаний, що твори Марка Боєслава мають надзвичайну цінність і «...поза всякою волею будь-кого, ввійдуть до духовної скарбниці українського народу, як великий дорогоцінний вклад» [13, с. 39]. Інший дослідник, Юрій Русов, у книзі «Поезія визвольних змагань» (Торонто, 1954), послуговуючись словами Євгена Маланюка, називає творчість Марка Боєслава «несамовитим криком крові». 1968 р. у Торонто вийшла друком антологія української поезії «Слово і зброя», упорядник якої, Леонід Полтава, не тільки опублікував твори поетів-воїнів, серед яких були і вірші Марка Боєслава, а й умістив ґрунтовні коментарі до кожної персоналії. Роком пізніше у Філадельфії з'явилася розвідка Богдана Романенчука «Азбуковник: Енциклопедія української літератури». У статті про Марка Боєслава критик уперше в літературознавстві вдається до аналізу віршової

форми творів поета, полемізуючи із самим автором, який називав свої вірші поезією «утертих рим».

Дослідницько-пошукову роботу вчених української діаспори продовжили літературознавці України: Іван Гушак, Петро Драгомирецький, Микола Дубас, Роман Качурівський, Тарас Салига, Любомир Сенік, Ірина Яремчук та ін. Цілком слушною є думка Л. Сеніка у передмові до антології «Повстанська ліра» (Львів, 1992) про те, що лірика Марка Боєслава «...насичена багатьма деталями реальності, драматичним психологізмом, що добре розкриває складність, душевну повноту і трагізм особистості у нерівній боротьбі з ворогом...» [11, с. 5]. Неодноразово до теми поезії резистансу 40—50-х рр. ХХ ст. у своїх працях звертався Т. Салига, досліджуючи мотиви повстанських творів, світогляд їх авторів, традиції і новаторство упівського вірша. Торкаючись поетичної спадщини Марка Боєслава, вчений уперше наголошує на християнській моралі як засадничій основі віршів поета: «Коли все сплюндровано, знищено, коли варварському свавіллю немає меж, коли, здається, усьому настає кінець, за Боєславом, усе ж є порятунок: треба воскреснути духом, проїнятися вірою у поміч Святої Марії» [12]. Серед останніх публікацій на особливу увагу заслуговує монографія І. Яремчук «Під знаком вогню: Генетичний контекст та естетична природа поезії УПА» [14]. Фактично це перша спроба осмислити літературу українського резистансу як унікальне явище не тільки українського, а й європейського літературного процесу.

Таким чином, можна зробити висновок, що за останні десятиліття здійснено чимало спроб повернути твори Марка Боєслава в історію літератури ХХ ст. Проте його творчість ще й досі залишається мало відомою в Україні і потребує ґрунтового дослідження. З огляду на це вважаємо за доцільне висвітлити основні біографічні віхи поета.

Михайло Васильович Дяченко народився 25 березня 1910 р. в селі Боднарів на Станіславщині (тепер — Калуський р-н Івано-Франківської обл.). У десять років залишився сиротою. Батьків йому замінив старший брат Микола, високоосвічена, інтелігентна людина, завдяки якому Михайло вступив до української гімназії у м. Станіславі (тепер — Івано-Франківськ). Микола Дяченко постійно дбав про духовне зростання молодшого брата. Ще в дитинстві

помітив у ньому поетичне обдарування, став першим слухачем і пошанувачем його гімназійних віршів. Усе своє життя Марко Боєслав із вдячністю згадував брата, присвятив йому вірш «Спомин», що увійшов до поетичної збірки «В хоробрю путь» (1947). Це від нього він уперше почув слово «борись», що «стало сталлю» у поетовому серці.

Після закінчення станіславської гімназії, 1930 р., М. Дяченко вступив на юридичний факультет Львівського університету і поринув у вир громадського та політичного життя. 30-ті рр. позначені плідною творчою роботою. 1936 р. вийшла друком перша збірка поета «Іскри», а 1938 р. — «Юні дні». За просвітницьку та громадську роботу 17 червня 1937 р. Дяченка було заарештовано і на півроку позбавлено волі. Навесні 1939 р. поета вдруге заарештували. Перед вступом радянських військ до Станіслава 18 вересня 1939 р. М. Дяченко втік із залишеної поляками в'язниці і незабаром виїхав на Холмщину, рятуючись від нових переслідувань.

Період перебування на Холмщині тривав від вересня 1939 р. до листопада 1941 р. і був сповнений активною громадською та творчою діяльністю. М. Дяченко часто їздив до Кракова, що на початку 40-х рр. минулого століття був своєрідним центром української еміграції. Тут працювало «Українське Видавництво», яке видавало молодіжні журнали «Дорога» і «Молоді друзі», у яких друкувався поет. Із цими журналами співпрацювали провідні діячі ОУН — Олена Шовгенів-Теліга та Олег Ольжич. Цілком ймовірно, що виходець із Галичини міг бути знайомий із ними. На Холмщині була створена збірка поезій «Вони прийдуть», що вийшла друком 1941 р. у видавництві «Пробоем» (Прага). Під час німецької окупації (листопад 1941 р. — вересень 1944 р.) поет перебував у рідному селі Боднарові, куди переїхав із сім'єю після одруження з Марією Савчук.

Підпілля для М. Дяченка почалося з осені 1944 р., після невдалої спроби емігрувати. На такий відчайдушний і досить запізнілий крок поет відважився тільки заради збереження сім'ї — дружини та дворічного сина Святослава. На вісім років М. Дяченко став речником підпільної боротьби ОУН—УПА, працюючи в обласному відділі пропаганди. Одночасно редагував підпільний часопис «Шлях перемоги», що почав виходити з 1 травня 1945 р. Упродовж 1946—1949 рр. з-під пера Марка Боєслава вийшло чимало віршів

повстанської тематики, що склали зазначені збірки і засвідчили етапи духовного і творчого зростання митця. Загинув поет 23 лютого 1952 р. у с. Дзвиняч на Івано-Франківщині.

Звичайно, світогляд Марка Боеслава формувався у міжвоєнну добу на гаслах вісниківців, які категорично заперечували догми «єдиноділімства», відкрито виступали проти «накидання своїх богів, культури й мови з одночасним геноцидом» [10, с. 248], пропагували змагання до сили, енергії, «які створюють всю гармонію, її не збагнуті, стихійні сили, той неясний гін, тую підсвідому волю до життя, які кажуть траві рости... а людську душу сповнюють поривами і пристрастями, що кажуть їй з одважним усміхом йти на певну смерть...» [9, с. 5]. Доба, у яку жив поет, вимагала чіткого визначення світоглядних пріоритетів, власної життєвої позиції. І Марко Боеслав цілком у дусі часу зробив свій вибір: він — воїн, а значить — має вмерти, якщо цього потребує Вітчизна. Абсолютно логічно, що екзистенціальний вибір поета зумовив і мистецький, який пролягав між «стилетом» і «стилосом», останній у поетичній інтерпретації Марка Боеслава трансформувався у знаряддя боротьби — меч, динаміт, атом.

Тематика творів митця надзвичайно широка і стосується найсуттєвіших проблем того часу: понівеченої ворогом Батьківщини, знедоленого рідного народу, Москви як лютого ворога України, справедливої боротьби воїнів УПА, рабської покори співвітчизників. Однак головним для поета стає проповідь ідеї чину, жертвності на шляху державницьких змагань, духовного відродження українців.

У час насильницької смерті українського космосу митець духовним зором сягає глибин української душі, апелює до тієї «духової сили», що не дала українцям «зникнути з лиця землі». Тому не випадково домінуючим у поезії Марка Боеслава є образ нескореного Духу, що символізує перевагу духовного начала: «Вбивайте тіло! Дух мій — криця. / Піде крізь бурі і вогні...», «Хай серце завзяттям сміється і стука, / Ми духом зломили ворожі штики!», «Хай знає ворог озвірілий, / Що у боях рішає Дух — не тіло». Зрозуміло, що образ нездоланного духу запозичений автором у Каменяра. Доречною з цього приводу є думка І. Яремчук: «Образ Великого Духу у поезії Марка Боеслава вказує на зв'язок поета із тією традицією, що її започаткував «Вічний революціонер» Івана Франка...» [14, с. 98].

З позиції незнищенності Духу поет-воїн творить свій ідеал справжнього героя-українця, який долає будь-які перешкоди і стає прикладом наслідування, носієм ідеалу для тисяч і мільйонів. В його житті немає місця для зради, він сповідує дієву, жертвовну любов до Батьківщини, яка стає суттю його буття. Поет прагне розбудити «німих рабів» від сну, відродити у їхніх душах почуття власної гідності: «О, якби вам у серце перелляти / Мою снагу, мою любов і мої терпіння, / Я вірю — марево кайдан прокляте / На динаміт стопило вам сумління» [7, с. 133].

У багатьох творах («Чого ж ви мовчите...», «Зрадникам в альбом...», «Пересторога», «Прислужникам Кремля», «Щоб згадали ви...») Марко Боєслав засуджує рабську покору співвітчизників, плазування перед Москвою, таврує тих, що ходять «в ланцюгах... мов мули», хоча, на думку автора, «рабам ярмо пасує».

Без компромісів і згладжувань митець таврує ворога своєї Батьківщини — Кремль. Країну Рад він називає «червоним гадом», «кривавим змієм» і «сатаною». За Боєславом, Москва — це «терор» і «облуда», що несуть «плач і кров». Пересторогою звучать поетові слова тим, хто не може збагнути підступності ворога: «Кудю йдеш, облудний людський світе? / Ковзкі твої забріхані стежки. / Ви потоптали мудрі заповіді / Своїх пророків!» [7, с. 132].

Таким чином, поезія для Марка Боєслава не тільки дієвий чинник у боротьбі за державність України, а й важливий засіб психологічного захисту особистості в умовах агресивного тоталітарного середовища, коли людське «я» роздвоюється між переконаннями та вчинками, між миттєвими емоціями та глибокими почуттями. А для поета важливо утвердити дух волі й волелюбства, який спонукає лицарів нації до героїчної смерті.

Цілком логічно, що ліричний герой Марка Боєслава — людина безкомпромісна, самодостатня, яка розкошує у царині власного духу. Це воїн-поет, який вимагає помсти, а тому творить «пісні калені», вкладає у кожне слово грізний динаміт, бо його Україна — «стогін, плач і кров». У хвилини найвищого емоційного напруження слово поета трансформується у крик болю і гніву: «Я не співаю, лиш кричу: / Україну розп'яли! Рягуйте, діти!» [7, с. 135].

Крик стає найвищою точкою у поетовому реєстрі. Час вимагав боротьби, безкомпромісної, безупинної, пером і мечем. Завдання

поетів полягало у тому, щоб не мовчати, бо слово, крик — це теж спротив, теж непокора. Треба розбудити Україну, яка заснула «у калюжі Московії гнилих ідей». Слово має злітати «не пташкою — громом», горіти «мільйоном скарг», дзвеніти сталлю. Закономірно, що естетичним дороговказом для Марка Босслава є Тарас Шевченко. Поет час від часу звертається до Кобзаря, шукаючи опори в його риториці, образах, і таким чином творить власний образний світ: «Якби Ти встав тепер, Тарасе, / Та на Україну подививсь — / Пророче серце від образи / Пекло б ще гірше, як колись. / Колись людьми орали гади — / Тепер і душу запрягли / В залізні шори! Волекради...» [4].

Для Марка Босслава Т. Шевченко — символ стоїчності і нескореності. На його думку, Шевченкове поетичне слово акумулювало у собі зрослу впродовж віків духовність українського народу, стало дороговказом для уярмленого народу: «Його святі слова: «Хто ми, чії сини, ким, за що закуті», «В своїй хаті своя правда і сила і воля» розбудять у тобі національну честь і гордість та людську і національну гідність... Ти зненавидиш раба за своє сьогоднішнє рабське становище» [6].

Звичайно, Марко Бослав писав свої вірші для підтримки бойового духу повстанців. Однак варто зауважити, що творчість його різнопланова — від патріотичних до ліричних і філософських творів. Поезія була вираженням його власного світосприйняття, власного болю.

У низці творів поет, здавалося б, несподівано постає ліриком. «В травневу ніч», «Осінь», «Захід сонця», «Над рікою», «Вечір» — усе це яскраві пейзажі-етюди, сповнені неповторними барвами навколишнього світу і нездоланим бажанням жити: «Останній келих райського вина / В уста мої схилило сонце любе. / Я серцем радісно його обняв / І, мов дитя, голубив і голубив» [7, с. 157].

Природа допомагає ліричному герою віднайти спокій, утамувати внутрішній біль. У момент єднання з нею він почуває себе сильнішим, довершеним, а відтак персоніфікує її, звертається безпосередньо: «Ти — наче храм у Страсний вечір», «Туга-Осінь, пробач, прости», «О, сонце ясне, не кидай мене», «О, ви, мої розспівані гаї».

Надзвичайно особистісними є вірші «Яка іронія...», «Своє у мене...», «Щасливий я...», «І довелося...», у яких ліричний герой —

звичайна людина, зі своїми болями, думками-скаргами. Йому видається парадоксальним той стан речей, коли: «Я все віддав Тобі, Україно: / Родину люблю, рідний дім, / А кат зове мене бандитом — / Врагом народу!..».

Цілком умотивовані у творах митця і звертання до Бога та Богородиці, у яких він шукає захисту та духовної підтримки: «О Боже, месть пішли на ката», «Боже наш — Правдо і Сило», «Допоможи нам здобути державу, Ісусе! Ісусе!». Марко Боєслав розглядав християнську віру як своєрідний універсальний засіб, за допомогою якого він у своїх творах ставив і осмислював не тільки світоглядні, а й історіософські, морально-етичні, соціальні проблеми. На його думку, релігія забезпечувала дієвість проповіді любові й братерства, сприяла пробудженню національної свідомості кожної людини, переконувала в необхідності моральних імперативів на шляху духовного зростання.

Відомо, що Марко Боєслав писав прозу та публіцистику. Його новели, оповідання, нариси, статті з нагоди національних свят друкувалися у підпільних газетах та журналах «Шлях перемоги», «За Україну!», «На чатах!», «Чорний ліс». Концептуально ці публікації письменника продовжують головну ідейну лінію, що була вибудована в поезіях, — сприяти духовному відродженню українців. У своїх статтях та брошурах Марко Боєслав веде щирі і серйозні розмови зі своїми сучасниками. Митець у жодному разі не хоче вивершитися над ними. Він — один із них і серед них. Однак, на відміну від багатьох, не може байдуже спостерігати трагедію нації: понівечену мову, забуті традиції, знищену культуру. А тому намагається прорвати коло духовної анемічності в суспільстві. «Чому почуття меншвартості», «За здорову душу українського народу», «До психології українського натовпу», «За соборний моноліт», «В чому наша сила», «За національну честь і гідність» — усе це статті-оскарження рабського становища українського народу, національного нігілізму. Головну проблему письменник бачить у комплексах меншвартості, що століттями прищеплювалися українцям і «як іржа» роз'їдали громадянську і національну гідність. Однак народ без відчуття власної гідності «мусить зникнути з лиця землі». Порятунок автор бачить в осмисленні духовних цінностей, які залишили прашури, в очищенні суспільства від фальші. Така головна думка статті «Чому почуття меншвартості».

Зосередженість на виживанні національно-культурного організму народу спостерігаємо у статтях «За здорову душу українського народу» [2] та «За національну честь і гідність» [3]. Марко Боеслав вдається до ретроспективи, відтворюючи сторінки вітчизняної історії від княжої доби до сучасних йому подій, і спростовує фальшиве твердження про «старшого брата». Більше того, письменник акцентує свою увагу на «більшовицьких методах», за допомогою яких ворог прагне «здеморалізувати український народ та скотити його до ролі раба-худобини» [2, с. 6]. Пияцтво, зубожіння, «життя з дня на день», «грубе шкурництво», «продажність» — ось ті «блага», які принесла із собою радянська влада. Сфальсифіковано українську історію та літературу, триває глум над мовою, народними традиціями. Таким чином, «старший брат» запустив руйнівну машину терору проти всього, «що лиш по змісті є українське» [2, с. 8]. У тоталітарному суспільстві, позбавленому духовності, митець бачить спасіння лише у відродженні власної душі. Проповідь письменника набуває декларативного звучання: «Сьогодні ми проголошуємо боротьбу за здорову українську душу», «Вогнем чистої любови до України спалімо совєтське сміття в нашій душі!», «Зробімо з нашої душі храм Бога і скарбницю української честі і героїзму!» [2, с. 18]. Отже, за Боеславом, «головною передумовою здобуття держави є духовне переродження народу», реінкарнація ознак суто української ментальності — самоповаги, честі і гідності, бо «народ із душею раба-боягуза ніколи не визволиться» [2, с. 3].

У статті «За соборний моноліт» [5] публіцист пропонує своє бачення історичних, морально-психологічних факторів, що стали перешкодою на шляху здобуття державності України. Передусім це «брак єдності і любови в українському народіві», що є, на думку автора, «національним злочином». Ще більшою трагедією для українського народу є «духовні кордони». Через непорозуміння Визвольні змагання 1917—1921 рр. закінчилися поразкою. Звичайно, причина у багатолітньому колоніальному становищі народу. І все-таки українці мають докласти «всіх зусиль, щоб знову відродити душу предків». «У всіх нас має бути одна душа, хоробра, чесна, жертвенна, свідомо свого «Я» [5, с. 1]. Письменник заперечує поділ українців на східних і західних, відкидає «провінціальний, загумінковий патріотизм». Запитує, чи не ганебно українцям, які мають героїчну історію, бути

«молодшим братом» і «погноєм для чужих імперіялізмів», чи не «соромно пухнути з голоду на найкращому в світі чорноземі». «В ім'я пролитої крові мільйонів борців... в ім'я славного минулого України» Марко Боеслав закликає словами Т. Шевченка: «Єднай-теся, братайтеся!».

Ідею «соборного моноліту» митець проповідує і в статті «В чому наша сила?» [1]. На переконання автора, сила ОУН не у чисельності війська, не в модерному озброєнні, а в «духовно-моральній силі її членства». «Любов, посвята, героїзм, мучеництво та кров» навіки пов'язали повстанців з українським народом.

Письменник мислить неординарно для свого часу. Відкидаючи ідеологічні постулати доби, заперечуючи комплекси меншовартості, він пророкує велике майбутнє Батьківщині, яке визначене самою долею і часом: «Україна мусить відродити Схід Європи та справедливо упорядкувати його», «...зломити московсько-большевицький імперіялізм і на його руїнах допомогти всім народам побудувати вільні національні держави» [8, с. 6]. Проголошуючи ідею «Воля народам і людині!», Марко Боеслав закликає своїх побратимів «бути сумлінням нації», «словом і зброєю» охороняти такі скарби, як національна честь і гідність. Цього вимагає «безсмертний дух Української нації», це — «Боже Провидіння».

Підсумовуючи сказане, варто зауважити, що постать Марка Боеслава надзвичайно колоритна в українській літературі ХХ ст. Його багатогранна літературна спадщина стала своєрідним творчим документом доби, «...виявом почуттів, думок і поглядів... всього українського пригнобленого народу» [13, с. 39]. В оцінках дійсності митець репрезентував власні погляди на світ, що ґрунтувалися на одвічних людських цінностях: любові, вірності, жертвовності, злагоді. Понад усе дбав про пам'ять, про взаємозв'язок поколінь. У минулому шукав майбутнє. Торкаючись проблем буття, вибору, мислячого «я», вдало відтворив ментальність пересічного радянського громадянина, показав його байдужість до всього, крім власного людського животіння. Разом із тим своїми творами Марко Боеслав засвідчив протистояння облуді та фальші в житті й поезії, вихолощенню особистості і нівеляції українства. Поет органічно пов'язував свою долю з долею народу та України, трагедію нації сприймав як свою особисту. Категорично виступав проти зверхнього

ставлення до своєї Батьківщини, проти менш вартісного сприйняття її культури та історичних здобутків. Боєславова Україна розташована не на імперських задвірках — це потужний духовний центр, який, незважаючи на тривале колоніальне існування, подарував світові неперевершені зразки мистецтва і за рівнем філософського та культурного мислення перебуває серед розвинутих європейських країн. Митець шукав шлях духовного воскресіння українського народу. Принципово відстоював національну ідентичність українців, їхню самобутність і самототожність. Створив власну концепцію «української душі», що ґрунтувалася на вічності духу, на відродженні суто українських ментальних ознак — честі, гідності, любові і братерства.

1. *Боєслав Марко*. В чому наша сила / Марко Боєслав. — Дрогобич ; Станіслав ; Чернівці, 1948. — 9 с.
2. *Боєслав Марко*. За здорову душу українського народу / Марко Боєслав. — Дрогобич ; Станіслав ; Чернівці, 1948. — 20 с.
3. *Боєслав Марко*. За національну честь і гідність / Марко Боєслав // ДА СБ України. — Ф. 13, спр. 372, т. 11. — С. 292—293.
4. *Боєслав Марко*. Засмученому Тарасеві Шевченкові / Марко Боєслав // Гушак І. Марко Боєслав — сурмач УПА. — Львів : Світ, 2002. — С. 60.
5. *Боєслав Марко*. За соборний моноліт / Марко Боєслав. — Дрогобич ; Станіслав ; Чернівці, 1950. — 10 с.
6. *Боєслав Марко*. З гордим чолом у вир боротьби / Марко Боєслав // Літопис УПА. — 1989. — Т. 4, кн. 2. — С. 91.
7. *Боєслав Марко*. Непокірні слова : поезія / Марко Боєслав. — 1951. — 151 с. — Передрук підп. вид.
8. *Боєслав Марко*. Чому почуття меншвартості / Марко Боєслав. — 1950. — 20 с.
9. *Донцов Д.* Криза нашої літератури / Д. Донцов // Донцов Д. Наша доба і література. — Львів, 1936. — С. 5.
10. *Маланюк Є.* Єдиненділімство / Є. Маланюк // Книга спостережень. — Торонто, 1966. — Т. 2. — С. 247—254.
11. Повстанська ліра / передм. Л. Сеника. — Львів : Меморіал, 1992. — 160 с.
12. *Салига Т.* Нескорена Муза (Штрихи до поезії УПА) / Т. Салига // Шлях перемоги. — 1994. — 15 жовт. — С. 7.
13. *Слобожанський П.* Героїчна поезія Марка Боєслава / П. Слобожанський // Визвольний Шлях. — 1953. — Ч. 6. — С. 39—40.
14. *Яремчук І.* Під знаком вогню: Генетичний контекст та естетична природа поезії УПА : монографія / І. Яремчук. — Львів, 2006. — 212 с.